
УДК 81'42:82:81'373.612.2

Віталій Кононенко

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ

ЛІНГВОКОГНІТИВНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ГІПЕРБОЛІЧНИХ І КВАЗІГІПЕРБОЛІЧНИХ УТВОРЕНЬ

У статті розглянуто лінгвокогнітивні параметри явища художньої гіперболізації, визначено його місце в системі тропейчних засобів української мови. Гіперболу репрезентовано з позицій логіко-семантичної кваліфікації через установлення референтної співвіднесеності ознак на асоціативно-чуттєвому підґрунті. Здійснено аналіз реалізації контекстного зближення й розмежування гіперболи щодо метафори, порівняння, символу, епітета. Описано мовно-стилістичні прийоми використання гіперболи через атрибутивні й предикатні структури, порівняльні звороти, побудови з дискурсивними словами, стандартизовані каузативні конструкції. Окреслено шляхи розмежування явища художньої гіперболізації й квазігіперболізації, мовно-естетичних функцій гіперболи і її розмовно-побутових реалізацій.

Ключові слова: художній текст, гіпербола, гіперболізація, квазігіпербола, референт, атрибут, предикат, троп, метафора, порівняння, символ, епітет, дискурсивні слова, каузація.

Поняття гіперболи й гіперболізації входять у коло теоретичних проблем лінгвістичної когнітології, семіотики, психолінгвістики, що вивчають явища «семантичної неправильності», свідомого порушення смислових зв'язків задля досягнення мовно-естетичного ефекту. Дослідження гіперболи стає складником системного опису різного роду когнітивних відхилень від узвичаєних уявлень мовця щодо реального «співіснування» логіко-семантичних позначень як наслідку виходу за межі природного досвіду, змін у мовно-мисленнєвій парадигмі. У визначенні «сумісності-несумісності» компонентів смислової структури гіперболи щодо повсякденного знання закладена когнітивна переорієнта-

© В.І. КОНОНЕНКО, 2017

ція на порушення стандартизованих логічних норм, осмислення глибинної семантики, що ґрунтується часом на підсвідомих асоціаціях.

На ґрунті гіперболічного смислу формується нове уявлення про предмет чи явище, розширюється поняттєва база вихідної номінації, поглиблюються асоціативно-оцінні характеристики, що містяться в структурі образу й позначаються на логіко-семантичній кваліфікації. За останні роки визначилась нова концептна тенденція — розглядати тропеїчні вияви як «взаємодію властивостей того об'єкта, який є референтом концептуалізації (тобто осмисленні його властивостей як поняття), і деяких ознак, що асоціюються з чуттєвим образом реалії, чиє ім'я використано для вирішення зазначеної проблемної поняттєво-номінативної ситуації» [13: 80]. Пошуки аналогії між позначеннями одного й іншого об'єкта на семіотичній основі шляхом включення деформованого, транспозиційного уявлення відкриває перспективи поглибленого бачення предмета або ситуації, осмислених через гіперболізацію, окреслення їхніх суттєвих ознак і властивостей.

Типологія поетичної мови, як зазначає В.М. Топоров, засвідчує «належність «тропеїзованої» мови до особливого класу «непрямої» мови, де найбільшою мірою виявляють себе парадокси тотожності й відмінностей у мові» [14: 520]. Несподівана аналогія, часом сфантазована асоціативно-сміслова паралель забезпечують індивідуалізацію й поетизацію мови. З. Фройд писав: «Поет робить те саме, що й дитина, яка грається, — він відтворює світ фантазії, який сприймає дуже серйозно, тобто він, поет, переповнений дуже багатьма почуттями, які у той час він рідко відділяє від дійсності» [15: 85].

Розуміння природи гіперболізації поглиблюється в разі репрезентації тропів «як системи, елементи якої — окремі тропи організовані ієрархічно (завдяки такому підходу прояснюються відношення взаємозв'язку між частковими тропами й стає можливим питання про генезу тропів, тобто про свого роду «першотроп»)» [14: 520]. Входження гіперболи в цю ієрархічну систему пов'язане з певними труднощами: по-перше, можна констатувати вторинність гіпотетичного значення вже внаслідок самої сутності цього тропу як відхилення від смислової норми; по-друге, явище гіперболізації не завжди виявляє себе на повну потужність, залишаючись на межі зі «стертими», квазігіперболічними утвореннями; по-третє, гіпербола нерідко представлена у вигляді метафори чи порівняння й їхнє розрізнення ускладнене. Однак відносна вторинність гіперболи щодо інших тропеїчних засобів не виключає її з системної організації тропів; її окремішність і взаємозумовленість стає характерологічною ознакою, однією з її прикмет.

Оберненість тропів ґрунтується на положенні, що «смісловий рух між пересічними тропами відбувається зазвичай в одному напрямі — від прямого зіставлення до його прихованого вираження, тому й співвідношення між тропами мають більш або менш однотипний і упорядкований характер» [6: 218]. Однак вживання гіперболи в її співвідношеннях

з іншими тропеїчними засобами — попри її частотну вторинність і смислово відносність — навряд чи піддається чіткій регламентації, швидше можна констатувати своєрідну контамінацію, накладання одного тропеїчного значення на інше, що дає змогу виділити метафору-гіперболу, порівняння-гіперболу, символ-гіперболу, епітет-гіперболу. Основний критерій виокремленості гіперболи на тлі інших тропів — закладене в ній смислове перебільшення щодо смислової норми, вихід за межі звичних розмірів, порушення уявлень про інтенсивність тих чи тих виявів. Відмінності метафори й гіперболи, заснованих на асоціаціях за подібністю, що створюють підстави для їхнього можливого поєднання в одному тропі, полягає в тому, що принцип перебільшеної ознаки, несумісності, який «сповідує» гіпербола, нерідко дає змогу створити незвичний, винятковий метафоризований образ.

Опрацювання психолінгвістичного механізму творення гіперболи в процесі подвійного кодування знань в образному вербальному просторі як ментальних репрезентацій [9: 4] координує із опосередкованим станом справ. Саме вивчення явища гіперболізації засвідчує, що орієнтація винятково на внутрішню семантичну структуру слова як мовно-естетичного знака не забезпечить пізнання гіперболи в її тропеїчному вираженні; зокрема, опертя на специфічний образний атрибут без урахування екстралінгвістичного знання [1: 346] не дасть підстав розмежувати гіперболу і квазігіперболу.

Розглянемо, для прикладу, семантичний потенціал атрибутів як виразників перебільшеної ознаки з позицій забезпечення гіперболічного чи квазігіперболічного знання. Зразок «гіперболічних» епітетів на кшталт *Безмежнеє поле в сніжному завою* (І. Франко), з позицій природної когніції, у межах інтерпретації 'який не має видимих меж' навряд чи може вважатися активною гіперболою: в умовах сніжної заметілі визначення «країв поля» видається відносним, ідеться про віддаленість обрїю, а не про уявне перебільшення розміру; переносне значення створює «стерту» метафору; пор.: *Ліси кінчаються десь під Знам'яркою, і далі біжать розлогі, запашині, безмірні степи Херсонщини* (Ю. Яновський) (атрибут *безмірні* не співвіднесений зі спробами «вимірювання»); *Широка і безкрая долина зачорніла поміж пологими горами* (М. Коцюбинський) (*безкрая* позначає відсутність видимої межі, а не перебільшену ознаку).

За приклад гіперболічної семантики атрибутів можуть (хоч і не завжди переконливо) слугувати позначення чудодійних властивостей, уявлень про щось божественне, фантастичне, таке, що виходить за межі пояснюваного знанням, пор.: *чудодійний, божественний, фантастичний, абсолютний, надприродний* і т. ін., які зберігають емотивний сенс, але набувають ознак гіперболічності лише в коментувальному контексті, який «оживить» силу їхньої мовно-естетичної гіперболічності. Скажімо, в тексті *Помешкання наше — фантастичний палац: це будинок розстріляного шляхтича. Химерні порт'єри, древні візерунки, портрети княжої фамілії* (М. Хвильовий) позначення *фантастичний будинок* сприймається як перебіль-

шення на тлі захоплення ним оповідачем; пор.: *Перший вибух 17-го року зазвучав матері божественним органом* (М. Хвильовий) (кваліфікація *божественний* позначає не 'надмірне', гіпотетичне, а 'гарне, мелодійне'). Порівняйте використання позначень *чудо* й *чудодійний* у їхніх семантичних трансформаціях:

Зненацька старший хлоп'як зупинився, наче вражений тим, що несподівано побачив, далі затулив своєму товаришеві долонями очі й поспитав:

- *Хочеш, щоб я чудо сотворив?*
- *Яке чудо? — запитав товариш, намагаючись вивертитись.*
- *Ну, щоб зараз перед нами явилася хата?*
- *На курячих ніжках? З бабою-ягою у вікні? — кепкував менший.*
- *Кажи, хочеш чи не хочеш? Бо можу передумати!*
- *Авжеш, хочу!*
- *Хато, явись, — мовив старший і підняв свої долоні...*

Це, звичайно, була лісницька хата, але Коник-Стрибунець спочатку дивився на неї так, ніби вона й справді витворена чудодійним умінням його товариша (Є. Гуцало) (обігрування понять «справжнє-несправжнє» *чудо*, поява предметного позначення *хата*, оцінювання цієї ситуації як *чудодійного* уміння — яскравий мовно-естетичний прийом, однак елемент перебільшеного оцінювання наближує виклад до квазігіперболізації).

Водночас у тих контекстах, де епітет не лише передає естетичне сприймання предмета чи явища, а й є неповторно виразним, таким, що переймає на себе силу метафоричного переосмислення шляхом надання імені значення перебільшеної в своїх вимірах ознаки, художня функція цього засобу різко підвищується, його вмотивованість просвічується, а він сприймається як епітет-гіпербола. Розглядаючи Шевченкові рядки *Нехай же вітер все розносить / На неокраїнім крилі*, С.Я. Ермоленко зауважує: «Вислів 'неокраїне крило' сприймається як модерний образ сучасної художньо-мовної практики і завдяки цьому входить до активної поетичної фразеології української мови» [4: 61–62]; *неокраїне крило* — не лише поетична сполука, а й позначення потенційної гіперболічності.

Прикметна кваліфікація тропеїчності слів, які за мотивацією є реакцією на якусь подію, факт, явище, такі як *страшний, страхітливий, страшенний, страхіття, страховище, страх*, але внаслідок своєї розмовно-побутової тональності, клішованості лише підвищують емотивність висловлення, здебільшого не передаючи значення виходу за межі унормованого. Порівняймо: *Уляна не переставала голосити, страшний лемент її носився поміж гуртом людей* (Панас Мирний); *Серце його страшно билося* (Панас Мирний); *Машини, які йдуть на гору, страхітливо виють моторами і викидають з вихлопних труб цілі хмари спрацьованих газів* (П. Загребельний), де висока міра ознаки не порушує узвичаєного знання щодо вияву емоційного стану; пор. включення в текст експресивів *страх!*, *страх як!*, які також не зараховано до гіпербол: *В'їдливі — страх! І я знаю чому* (Гр. Тютюнник); *До того було ніколи, що просто страх...* (Остап Вишня). Близькі конотації підвищеної експресії (звичай не гіперболічності)

передають контексти зі словами *жахливий, жах*: *Жах збільшує очі Федоренка. Перед ним у круговерті пролітають кілька **страхотливих** убивств, зв'язаних з Апостолом Смерті* (М. Стельмах); пор. позбавлені конотацій гіперболічності фрази: *робити страшні очі, страх (жах) бере*.

У межах явища квазігіперболічності розглядається семантична структура народнопоетичних сполучень із постійними епітетами; в їхній мотиваційній базі закладено значення перебільшеної ознаки, однак це уявна умотивованість нав'язана фольклорною традицією, а не усвідомленим прагненням надати предметному поняттю значення наднормативної ознаки; такий епітет естетично виправданий, прив'язаний до стильової манери викладу, але не відповідає засадам явища гіперболізації. Скажімо, сполучення *чисте поле* позначає не 'вчищений до смітинки, не забруднений нічим лан', а широчінь, відкрите місце; пор. інші сполучення з постійними епітетами: *буйний вітер, бистра вода, синє море, сира земля* тощо; пор.: *Хотіла й я вийти у **чистеє поле**, / Припасти лицем до **сирої землі**, / І так заридати, щоб зорі почули, / Щоб люди вжахнулись на сльози мої* (Леся Українка).

Реалізація значення гіперболи здійснюється передовсім на ґрунті функційної предикації [1: 347]. Розгорнуті чи нерозгорнуті паралельні утворення, одна частина яких називає ситуацію, а друга її характеризує через систему перебільшених ознак, конструктивно відповідають суб'єктно-предикатним відношенням. Типізовані в такий спосіб висловлення в їхній образній інтерпретації більшою або меншою мірою відповідають поняттю метафори-гіперболи; пор.: *Димить димовище під хмари* (А. Малишко), де димовищу приписана здатність *диміти під хмари*. Семантичні зв'язки частин висловлення можуть удосконалюватися, елементи метафоричної ідентифікації доповнюються гіперболічним смислом, виразність тексту посилюється; пор.: ... *небо **вічною стіною моря великі замика*** (Т. Осьмачка), де сполучається метафоричне позначення *вічною стіною* зі створенням загальної гіперболічної картини всесвіту, що включає всі компоненти висловлення.

Розглянемо художні тексти з ускладненими семантичними відношеннями. Наприклад: *Народе мій! **Титане непоборний**, що небо підпирає голубе!* (В. Симоненко) (гіперболічність образу *народ підпирає небо*, тобто 'той, що може досягти небачених висот, що здатний подолати будь-які перешкоди', підтримана метафоризованим звертанням *титане непоборний*); *Латану свитину з каліки знімають, / **З шкурою знімають**, / Бо нічим обуть княжат недорослих...* (Т. Шевченко) (метафора *знімають латану свитину* посилена метафорою-гіперболою з *шкурою знімають*, а далі опосередковано руйнується переносне значення слова *шкура*: її начебто мають використати для «виготовлення взуття», відтак гіперболічність вислову послаблюється).

Своєрідним виявом гіперболічних текстів може слугувати відтворення неможливої за когніцією ситуації, де протиставлена іншим ситуативним умовам вигадана ситуація накладається на зображення дійсного стану,

надаючи тексту підвищеної виразності, незвичності, окраси. Прикметний приклад — образне втілення ідеї неприпустимості, недопущення дій, які можуть мати катастрофічні наслідки: *Не вмирає душа наша, / Не вмирає воля. / І неситий не виоре / На дні моря поле* (Т. Шевченко); виділений фрагмент — перифраз біблійного тексту «Чи хто виоре море худобою?», що супроводжує засудження несправедливої поведінки [5: 147; 3: 921].

Метафоризований контекст, що містить приховану гіперболу, може поставати в незвичній формі, скажімо, як риторичне питання; в його семантичній структурі закладено негативну відповідь на приховане перебільшення можливостей здійснення якихось дій; пор.: *Хто може випити Дніпро, / Хто властен виплескати море?..* (М. Рильський), де в поетичному тексті заперчується здатність будь-кого здійснити дії, що виходять за межі припустимого; це імпліцитно репрезентована гіпербола (заперечення гіперболічних припущень міститься, наприклад, у словах цієї поезії: *Ні, сили на землі нема / І сили на землі не буде...* (М. Рильський), де відкидається найменша можливість реалізації гіперболічного задуму).

Значний потенціал мовного втілення гіперболічних уявлень закладений у розмаїтих за смисловою й формальною структурою порівняннях, якщо в них зафіксоване не сумісне за кількісно-якісними показниками уподібнення. Порівняльне значення, представлене як несумісність, може породжувати конотації гіпотетичності; відповідно значення гіперболічності на лінгвокогнітивному рівні посилюється або послаблюється. Скажімо, введення порівняльного звороту з гіпотетичною гіперболізацією може гальмуватися внаслідок його введення компонентами умовного уподібнення на кшталт *наче, неначе, немовби, начебто* і т. ін.; пор.: *Вона була для нього, наче сонце* (Леся Українка), де власне гіперболічне значення поступається символічному (це символ-гіпербола).

У разі набуття порівнянням ознак індивідуально-авторської образності гіперболічність значення виявляє себе опукліше, перебільшення ознаки сприймається як непередбачуване, але органічне; пор.: *Засинає бджола на осінні, / мов під лагідним поглядом Бога* (В. Кордун); *Коник-стрибунець притискував півня обома руками до грудей, наче зловив справжню жарптицю...* (Є. Гуцало).

У порівняннях, суб'єкт яких осмислюється через об'єкт на ґрунті усталеніших, часом клішованих уподібнень, функційне навантаження перебільшення поглиблюється; пор.: *В степу, як далекі богатири, стояли кінні інсургенти* (М. Хвильовий). Якщо мотиваційна основа вислову, оформленого як порівняльний зворот, частково або повністю втрачена, гіперболічне значення тьмяніє, хоч експресивність звороту зберігається; пор.: *Мати сиділа, мов з хреста знята, заматавшись своїм материним серцем і не можучи щось тут порадити, лиш відчуваючи жах перед чимсь* (І. Багрянний).

Потенціал гіперболічності зростає в порівняльно-протиставних конструкціях із формами вищого ступеня; введені за участю компонента *ніж* (*аніж*) чи приєднаних одиниць, такі утворення за своїм глибинним

значенням передбачають можливість зіставлення несумісного, а це шлях до гіперболи. У реченнях на кшталт: *Так, це було воно, те саме, чого кожний з них боявся більше, **аніж смерті*** (О. Гончар) порушені клятва, зрада і подібні дії протиставлені *смерті* як втіленню ідеї найстрашнішого нещастя, що може спіткати людину (пор. *більше за смерть*). Порівняйте в поетичному тексті: *... бреду, як старець і каліка, / обідраний на смертних доріжках, до верб, між ними / стою в чорнішій скорбі, **ніж земля велика ...*** (В. Барка), де позначення суму посилено епітетом *чорніший*, це відчуття дорівнено до того емоційного стану, в якому опинилася *велика земля*, як наслідок створено картину загального страждання, що включає страждання мовця.

Гіперболічність значення об'єкта порівняння стає малоюмовірною, якщо воно оформлене через орудний відмінок; такі звороти позначають якість, але вона зазвичай не піднімається до рівня порушення узвичаєної норми; це вираження доволі широкої амплітуди конотацій — від наляку на «перетворення» (*дивитися звіром*) до фраземної клішованості (*летіти стрілою*) [8: 105–106]. Навіть у тих текстах, де елемент гіперболічності зовні присутній, повнота його вияву в орудному відмінковій обмежена; пор.: *Синє море **звірюкою** то стогне, то виє* (Т. Шевченко), де *звірюкою* сприймається як асоціативно узвичаєне порівняння з конотаціями послабленого устрашіння; пор. також: *Додолю верби гне високі, / **Горами** хвилі підійма* (Т. Шевченко), де позначено високу міру ознаки, проте гіперболічність недостатньо виразна.

Порівняльне значення, побудоване на зближенні кількох образних уподібнень, може ускладнюватися, поставати як контаміноване, трансформоване, зрушене; гіперболічність смислу за таких умов прихована, але не втрачена. Порівняйте в тексті: *... Йшов на чолі сім'ї отець Суботін / І у руках, піднятих догори, / Нам серце ніс, мов **святі дари*** (Ю. Клен), де створено суцільний метафоричний образ із когніцією трансцендентності, наднормативності, отожд і з позначенням гіперболічності.

Специфічне функційно-семантичне навантаження переймають на себе порівняння, в яких виступають міфологеми: позначення фантастичних, трансцендентних у своєму підмурку об'єктів, до яких дорівнюються реальні предмети та явища, відкриває перспективи їхнього сприймання як вигаданих, неможливих, звідси впливає їхня потенційна гіперболічність. В умовах мовленнєвої реалізації посилення на міфічні образи сприймаються як гіперболи, якщо такі паралелі осмислені як образне втілення недійсного, виняткового, неможливого для здійснення; пор.: *Креше полум'я, іскриться, і в диму, **як чорні примари**, мріють над селом тополі, попелом припалі, жовта, язиката змія блискавкою прорізала дим ...* (Г. Косинка), де гіперболічний смисл об'єкта порівняння підтриманий метафорою (*мріють тополі*) на тлі наскрізної образності структури; *чорна примара* передає підвищену інтенсивність вияву ознаки (в подальшому викладі епітет *чорний* кількаразово повторюється, посилюючи його виразність: *чорна, обмалена соха; чорні повалені хати*).

Гіпотетичний характер ознаки послаблений в іншому прикладі: *Любовна міць на палубі рухливій, / На кораблі, що йде, мов привид білий* (Ю. Яновський), де порівняння викликає швидше образ Летючого Голандця, аніж його сприймання як перебільшеної інтенсивності дії.

У народнопоетичному слововживанні порівняльні звороти, що за мотивацією нагадують гіперболічне перебільшення якості, зазвичай утрачають значення наднормативності, стають стандартизованими засобами оцінювання. Розглянемо в цьому ракурсі текст співанки:

- З ким ти, Марійко, шлюб брала?
- З тобою, Васильку, з тобою,
- *Як із ясною зорьою.*
- По чім же ти, Марійко, пізнала,
- *Що ти мене зорьою назвала?*
- По мові, Васильку, по мові,
- *Оksamитова шапочка на голові,*
- *А чорнії осьмушечки —*
- *Пристав мені та до душечки* [12: 108].

Порівняння людини з *ясною зорею* (в уявленні закоханої дівчини) виходить за межі встановлення подібності, попри те, що в зовнішності юнака зафіксовано риси колірної схожості (*оксамитова шапочка, чорнії осьмушечки*); сама традиційність образного рішення дає змогу співвіднести порівняння передовсім із символом; пор.: *Мамо, вечір догоря, / Вигляда тебе роса, / Тільки ти, немов зоря, / Даленієш в небеса* (Б. Олійник); *Котилася ясна зоря з неба / Та й упала додолю... / Журилася молода дівчина / Та своєю бідюю* (народна пісня).

Ефект незвичайних властивостей, що їх набувають дійові особи, закладений у підґрунтя багатьох заперечних порівнянь, однак їхня стандартизованість, фіксованість зазвичай не дає підстав сприймати їх як гіперболи; зберігаючи ознаки народнопоетичного стилю, такі звороти виходять за межі гіперболічності; пор.: *То не хлари з буйним вітром / З Дніпра налягають — / То Павлик та Остряниця / Ляхів обступають* [12: 290].

Один із випробуваних прийомів творення гіперболи полягає у включенні в контекст числових показників на позначення надто високої кількості; йдеться про «заокруглені» цифри — *сто, тисяча, мільйон* із урахуванням того, що ці кількості сприймаються не як наслідок перерахування, а як узагальнення, показник суттєвого перебільшення. За приклади можуть слугувати вислови *мільйон мільйонів мускулястих рук; сто років усамітнення; сто ножей у спину революції* й інші літературні цитати; пор.: *Зупинку серця / тимчасово перенесено на сто метрів вперед* (В. Бориславець). «Сучасна українська літературна мова. Стилїстика» (1973) зазначає, що утворені як найменування великих кількостей гіперболи можуть бути вторинними, похідними (на кшталт рубрик «Тисяча і одна порада» відповідно до казкового циклу *тисяча і одна ніч* [11: 141]), але ці позбавлені мовно-естетичної функції вислови навряд чи можна вважати гіперболами. Порівняйте утворення з кількісними показниками, в яких гіперболічність

позначена достатньо опукло: *У цей столітній і стобальний шторм / Я кидаюсь в буремні гори-хвилі* (І. Драч) «кількісна» гіпербола підтримана об'ємом *гори-хвилі*.

Творення гіперболічного значення із запереченням «неправомірно» збільшеного розміру може здійснюватися через організацію зворотів за моделлю *розміром з, заввишки (з), завдовжки (з), завширшки (з)* плюс показник розміру. В організації таких утворень кількість подається як винятково висока, не сумісна з уявленням про предмет чи явище, як узагальнений розмір. У тексті: *Шалений шторм хвилював морські води до самого обр'ю. Спінені вали, завдовжки з півкілометра, заввишки на пароплав, котилися перед ними* (М. Трублаїні) на тлі відтворення збільшених ознак (*шалений шторм, до самого обр'ю*) кваліфікація *спінених валів* через свідомо порушені норми виміру (*завдовжки з півкілометра, заввишки як пароплав*) визначає романтизовану спрямованість оповіді; пор. хрестоматійний приклад (переклад тексту М. Гоголя): *Учорашні бурсаки раптом перемінились: замість брудних чобіт — червоні сап'янові черевики зі срібними підківками; шаровари, як Чорне море завширшки...*, де порівняння-гіпербола викликає ефект комічного. У тексті віршованої казки: *Сам той Ох на корч заввишки, / але в сажень борода, / знає край і вздовж і виширки, / де багатство, де біда* (Леся Українка) на тлі мейозису, побудованого за участю компонента *заввишки (на корч заввишки)*, виявляє себе гіперболічність ознаки *в сажень борода*.

Позначення збільшеної за розміром чи кількістю ознаки без усвідомлення її образної кваліфікації відповідає узвичаєному фонду знань, підвищеній, але унормованій інсталяції, а тому зазвичай не усвідомлюється як художня гіпербола; пор., скажімо: — *А він зовсім не дикий, — дуже голосно, надміру щасливо обізвався Грицюньо* (Є. Гуцало), де констатація високої міри звучання, інтенсивності емоційного стану не створює образної структури. З іншого боку, підкреслено незвичне кількісне перебільшення як образний засіб наближує зображення до гіперболізованого: *На колосальній безмір'ї віє зараз вітер, немає жодної влади...* (Ю. Яновський), де поняття необмеженого простору передане поєднанням показників перебільшеної якості *на колосальній безмір'ї*. На позначення неосяжного простору нерідко залучаються вислови на кшталт *в усьому світі, на весь Божий світ* і под., але їхня гіперболічність стерта, не усвідомлена; це вислови, позначені фразеологізацією. Стійкий зворот на кшталт *старий як світ* — попри його мотивацію — втратив зв'язок зі значенням гіперболічності; пор.: *А ти стара, як світ* (Л. Костенко). Вислови на кшталт *прославлено в віках* сприймаються як експресиви; в поетичному тексті: *Відібрано розбещену мову, / І німотствую геть у віках* (І. Драч) смисловий компонент гіпотетичності підтриманий дискурсивною часткою *геть*.

Семантику гіперболічності забезпечують специфіковані частки, які слугують засобом позначення перебільшеної ознаки. Один із таких елементів — частка *аж*, яка, на думку Ф.С. Бацевича, є носієм комунікативного смислу 'вияв прагматики винятковості сприйняття і інтерпретації

когось, про що йдеться в повідомленні' [2: 201]; таке її призначення містить потенційну гіперболічність, адже саме гіпербола ґрунтується на пізнанні незвичного, виняткового, того, що виходить за межі норми. Звичайно, така частка лише підкріплює значення образного перебільшення, а не передає його безпосередньо, проте вона виступає засобом наголошення на тому, що названа паралель виняткова й тому її можна вважати гіперболою. Порівняймо тексти: *Вдаримо на багатія! Вдаримо на короля. / Аж закипіла земля* (П. Тичина), де вияв інтенсивності дії підтриманий позначенням чогось неможливого: *аж закипіла земля* забезпечує вияв гіперболічності; *Грає кобзар, виспівує, / Аж лихо сміється* (Т. Шевченко), де вислів *аж лихо сміється* набув конотацій гіперболічності.

Позначення потенційної гіперболічності, що її підкреслює елемент *аж*, частково зберігається в ізольованому його вживанні; пор.: *А перші два дні Климкові жилося у ваговій так незатишно, так самотньо, що аж* (Гр. Тютюнник); *Ніде не поживився, / А їсти, кумо, аж-аж-аж* (Л. Глібов) (висока міра не піднята до рівня гіперболічної, але створює передумови до передбачення перебільшення; пор. з часткою *аж надто*: *А іноді то ще й заплачу / Таки аж надто* (Т. Шевченко), де передано велику міру вияву стану.

На ґрунті визначення потенційної гіперболічності розвинулася поширена група стійких зворотів із часткою *аж*, у внутрішній формі яких простежується вияв посиленого перебільшення: *аж вуха в'януть, аж гай гуде, аж до неба, аж земля дрижить, аж з шкіри пнутися, аж кишки рвати, аж курява до неба (до хмар), аж очі вилазять, аж пальці знати, аж під собою землі не чути, аж по самі н'яти, аж руки горять, аж страх бере, аж чортам тошно та інші*; пор.: *І дурний же ти, Іване, ох дурний, аж світиться* (Ю. Збанацький); *худий аж світиться*. Частотні стійкі звороти з часткою *аж* — прикмета розмовно-побутового мовлення, в художніх текстах виступають як експресиви на позначення інтенсивної ознаки, яка не усвідомлюється як гіперболічна.

Щодо участі частки *хоч* у вираженні образного перебільшення, то його вияви зумовлені здатністю *хоч* передавати смисл 'виділення чогось гіперболізованого, гіпотетично очікуваного з множини потенційно можливого' [2: 206]. Прихована семантика допустовості *хоч* підтримує функційну здатність висловів називати перебільшену ознаку шляхом протиставлення; дорівнювання за схожістю замінене на потенційне зіткнення смислів; такі утворення поширені в розмовному стилі й відбиті в художніх текстах; пор.: — *Нудно мені стало в криничках, як ви пішли. Так нудно, що хоч вішайся* (О. Гончар); *Видно хоч голки збирай* (народна пісня). Значна частина висловів із *хоч* на позначення неочікуваного наслідку фразеологізувалася; мотивація гіперболічності в них втрачена; пор.: *хоч вовком вий, хоч з лиця воду пий, хоч в око стрель, хоч головою об стіну бийся, хоч гопки скачи, хоч греблю гати, хоч до рани прикладай, хоч коти гармати, хоч з мосту та в воду, хоч крізь землю провалитись, хоч зуби клади на полицю, хоч кіл на голові теши, хоч лусни, хоч на край світу,*

хоч убий та інші; ступінь ідіоматичності звороту може посилюватися: *хоч круть-верть, хоч куди*. Як засіб гіперболізації залучаються частки *навіть, геть, просто* та інші.

Серед контекстно орієнтованих, конструктивно оформлених гіпербол окреслюється група утворень із каузативно-наслідковими відношеннями; одна частина такого речення позначає ситуацію дійсного стану речей, друга — іншу ситуацію, що передає інтенсифіковане, наднормоване уявлення про об'єкт. Звичний порядок розміщення частин — відтворена та чи та подія, факт, далі поданий наслідок у вигляді гіперболізованого «дійства». Порівняйте: *Вдарив революціонер — захитався світ* (П. Тичина) (перша частина позначає ситуацію, що може мати великий вплив на інші ситуації, друга називає наслідок дії, для підвищення мовно-естетичної експресії репрезентує його в гіперболізованому вираженні).

Поширена симетрія таких побудов — від відтворення ситуації до представлення її гіперболізованого наслідку — може порушуватися, в контексті з'являються додаткові пояснення, що посилюють або послаблюють значення гіперболічності. Скажімо, в тексті: *Не дай мені заплутатись в дрібницях, / не розміняй на спотичку доріг, / бо кості перевернуться в гробницях / гірких і гордих прадідів моїх* (Л. Костенко) недопущеність здійснення ситуації, про яку йдеться в першій частині, підтверджена другою частиною — наслідком, здійснення якого неможливе — це типізована гіпербола (*кості перевернуться в гробницях*). В іншому тексті відтворено гіперболізовані умови, наслідки виконання яких репрезентовані як гіпербола великої експресії: *Коли б усі одурені прозріли, / Коли б усі убиті ожили, / То небо, від прокльонів посіріле, / Напевно б, репнуло від сорому й хули* (В. Симоненко) (гіперболізований контекст відтворює ситуації, пов'язані умовно-наслідковим зв'язком; вставне слово *напевно б* загострює значення припущення).

Природа розмовно-побутової гіперболізації суттєво вирізняється на тлі використання цього явища в художніх текстах як засобу образної репрезентації семантичної структури. По-перше, художня гіпербола зазвичай є наслідком свідомо обраного засобу мовно-естетичної виразності тексту, а в побутовому мовленні це наслідок асоціативного, одноразового, контекстно не означеного слововживання, на яке «натрапив» мовець. По-друге, художня гіпербола входить у систему образотворення національної мови, а розмовно-побутове перебільшення — лише мовно закріплений аргумент на доказ своєї позиції. По-третє, емоційно-експресивний сенс художньої й побутово-розмовної гіпербол не однаковий: мета введення художнього образу — досягнення естетичної виразності мовлення, для побутово-розмовної гіперболізації головне — вплинути на свідомість слухача, переконати його в своїй правоті, викликати його позитивну реакцію на мовлене.

Маючи на увазі функцію гіперболи як засобу переконати слухача, передати емоції, що переповнюють мовця, О.О. Потебня зазначав: «Гіпербола є результатом нібито оп'яніння почуттям, яке заважає бачити

речі в їхніх справжніх розмірах. Тому вона рідко, лише у виняткових випадках, трапляється у людей тверезої й спокійної спостережливості. Якщо згадане почуття не може захопити слухача, то гіпербола стає звичайною брехнею» [10: 196]. І справді, така гіпербола — засіб у будь-якій спосіб передати думку; навіть якщо вона видається неоковирною, її участь у мовомисленні незаперечна. Як писали Д. Лакофф і М. Джонсон щодо побутової метафори, гіпербола «проймає все наше повсякденне життя й виявляє себе не лише в мові, а й у мисленні й дії» [16: 3]. Скажімо, відбиток таких розмовно-побутових побудов зі стертою образністю можна знайти у художніх текстах; пор.: *Хай мокро на ниві, хай тяжко орати, / Та я ж переверну ще гори рілля* (Б. Олійник), де вислів *гори рілля* на тлі опису звичної праці хлібороба сприймається як природна гіпербола, позбавлена яскравої виразності; пор. також: *Служив: все вчився, все вчився — хай воно йому сказиться* (Остап Вишня), де вмотивована гіперболою фраза, посилена «порожніми» словами *воно, йому*, в експресивній формі передає конотації глузливості.

У низці позначень умотивованої гіперболізації свою позицію зайняли звороти-прокляття, що їх уживають задля досягнення ефекту високого незадоволення діями чи вчинками; внутрішня форма таких зворотів не відчутна, її ознаки виявляють себе в експресії, в опосередкованому усвідомленні їх як образ; пор. : *Куди ти, бодай би тобі ноги повсихали* (О. Довженко); *хай йому грець, нелегка б тебе взяла, бий його тряця* і под. Якщо, скажімо, потрібно передати значення неможливості здійснення якихось дій, вживають розмовну фразу з прихованою мотивацією гіперболічності, але без її усвідомлення: *Той ваш сусід вернеться, як рак свисне* (У. Самчук), тобто ніколи.

Процеси розмежування тропеїчних значень, накладання одних художніх засобів на інші, поєднання смислів гіперболічності з подібними виявами вимагають поглибленого текстового аналізу, що не виключає елементу суб'єктивності, можливості неоднакового тлумачення одних і тих самих смислових одиниць. Як зазначав Г.В. Колшанський, «проблема суб'єктивних моментів у функціонуванні мови є лише підпорядкована складова частина загальної проблеми, тільки послідовне здійснення якої за всіма мовними рівнями може привести, якщо не до вичерпуваної, то все-таки до несуперечливої характеристики об'єктивної сутності мови» [7: 13]. Вивчення гіперболічності як тропу і як розмовно-побутового слововживання об'єктивоване визначенням її потенційності, що може виявляти себе з різним ступенем імовірності.

1. Арутюнова Н.Д. Язык и мир человека / Н.Д. Арутюнова. — 2-е изд., испр. — М. : Языки русской культуры, 1999. — 896 с.
2. Бацевич Ф.С. Частки української мови як дискурсивні слова: монографія / Флорій Бацевич. — Львів: ПАІС, 2014. — 288 с.
3. Біблія або Книги Святого Письма Старого й Нового Заповіту: із мови давньоєврейської та грецької на українську наново перекладена / Українське біблійне товариство, 1993. — 959 с.

4. Єрмоленко С.Я. Мовно-естетичні знаки української культури: монографія / С.Я. Єрмоленко. — К. : Інститут української мови НАН України, 2009. — 352 с.
5. Ларіон, митр. Граматично-стилістичний словник Шевченкової мови / Митрополит Ларіон. — Вінніпег: Інститут дослідів Волині, 1961. — 256 с.
6. Кожевнікова Н.А. Об обратимости тропов / Н.А. Кожевнікова // Лингвистика и поэтика; отв. ред. В.П. Григорьев. — М. : Наука, 1979. — С. 215–224.
7. Колшанский Г.В. Соотношение субъективных и объективных факторов в языке: монография / Г.В. Колшанский. — М. : Наука, 1975. — 231 с.
8. Кононенко В.І. Мова. Культура. Стиль: зб. статей / Віталій Кононенко. — Київ-Івано-Франківськ: „Плай”, 2002. — 460 с.
9. Кубрякова Е.С. О когнитивной лингвистике и семантике термина «когнитивный» / Е.С. Кубрякова // Вестник ВГУ. Серия лингвистика и межкультурная коммуникация. — 2001. — Вып. 1. — С. 4–10.
10. Потебня О.О. Эстетика й поетика слова / О.О. Потебня. — К. : Мистецтво, 1985. — 302 с.
11. Сучасна українська літературна мова. Стилістика; за заг. ред. І.К. Білодіда. — К. : Наук. думка, 1973. — 583 с.
12. Стрюк Л.Б. Етнологія України у пісенному слові: монографія / Л.Б. Стрюк. — К. : Логос, 2001. — 425 с.
13. Телия В.Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц: монография / В.Н. Телия. — М. : Наука, 1986. — 143 с.
14. Топоров В.Н. Тропы / В.Н. Топоров // Лингвистический энциклопедический словарь; гл. ред. В.Н. Ярцева. — М. : Сов. Энциклопедия, 1990. — С. 520–521.
15. Фройд З. Поет і фантазування; пер. з нім. / Зигмунд Фройд // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.; за ред. М. Зубрицької. — Львів : Літопис, 1996. — С. 85–90.
16. Lakoff G, Johnson M. Metaphors We Live By / Georg Lakoff, Mark Johnson. — Chicago : University of Chicago Press, 1980. — 256 s.

Статтю отримано 23.03.2017

Vitalii Kononenko

Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Ivano-Frankivsk

LINGUO-COGNITIVE INTERPRETATION OF HYPERBOLIC AND QUASI-HYPERBOLIC COMBINATIONS

The article deals with linguo-cognitive characteristics of artistic hyperbolization and its place in the system of figurative means of the Ukrainian language. Hyperbole has been represented from the point of view of logico-semantic classification, taking into consideration extra lingual factors, by setting the reference correlation features on the associative and sensual basis with reliance on evaluative connotation. Analysis of possible approaches to implementation of contextual distinction of hyperbole and other tropes has been carried out, with connotation of existing transitional forms such as metaphors-hyperboles, similes-hyperboles, epithets-hyperboles. Language and aesthetic techniques of hyperbole inclusion into text by means of attributive, predicative and comparative structures, constructions with quantitative indicators, descriptive words that is by intensifying particles, standardized causative constructions have been described. Ways of artistic hyperbolization and quasi-hyperbolization differentiation, aesthetic functions of hyperbole in image creation and its everyday conversational realization have been identified. Attention has been paid to hidden motivation of hyperbolization in a great many phraseological units; the conclusion is that hyperbolization doesn't influence its meanings. In hyperbolic meaning evaluation subjective factors of individual author's perception are taken into account. However, hyperbolic comprehension is objectified on the basis of cognition principles.

Keywords: *an artistic text, a hyperbole, hyperbolization, a quasi-hyperbole, a referent, an attribute, a predicate, a figure of speech, a metaphor, a simile, a symbol, an epithet, discourse words, causation.*